

VAHİYDE FETRET PROBLEMİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

*Yrd. Doç. Dr. Mustafa AKÇAY**

Semavî dinlerde Allah ile insan arasındaki müteal âlemden re'î aleme doğru amir bir ilişki şeklinde tecelli eden münasebette vahiy ile nübüvvet, birbirini tamamlayan iki temel unsurdur. Bu ikisi, ilahî menşeli bir dinin insanlık dünyasında tezahürü için birbirinden ayrılması mümkün olmayan (lazım-ı müfarık) temel unsurları oluşturmaktadır. Vahiy ve nübüvvet olmaksızın ilahî bir dinin tezahürü mümkün değildir. Gerçi Allah açısından düşünüldüğünde, Allah Tealâ sistemli bir din oluşturacak şekilde insanlarla başka türlü iletişim kurma imkânına muktedirdir. Buna rağmen O, insan ile sistemli bir ilişki kurmada ilahî bir ilke (sünnetullah) olarak vahiy ile nübüvvet yolunu irade etmiştir. İnsan açısından düşünüldüğünde ise her insan yaratılıştan sahip olduğu "fitrat" sayesinde Yüce Yaratıcı ile her zaman subjektif bir ilişki kurma imkânına sahiptir. Bu husus, yüksek yaratılışa sahip birer insan-ı kâmil olan peygamberler için öncelikle söz konusudur. Buna rağmen peygamberlere asıl peygamberlik vasfını kazandıran temel nitelik, yüksek yaratılış özelliklerine sahip olmaları değil, Allah tarafından gönderilen ve insanlara bildirmekle sorumlu oldukları ilahî vahiydir. Öte yandan Yüce Allah'ın buyruklarının yani vahyin, insanlık âleminde sistemli, semavî bir din şeklinde tezahür etmesi için insanlar içinden seçilen peygamberlerin varlığı da zorunludur. Bu itibarla peygamberler, ancak vahiy sayesinde pey-

* Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

gamber vasfına sahip olabilmekte, ilahî buyruklar da ancak peygamberler aracılığıyla insanoğluna ulaştıkları takdirde “vahiy” olma niteliğine kavuşmaktadırlar. O halde ilahî mesajlar, vahiy niteliğine kavuşup sistemli bir din olabilmek için peygamberlere, peygamberler de peygamber olabilmek için vahye muhtaçtır.

Vahiy olma özelliğine kavuşabilmek için nübüvvet müessesesine muhtaç olan ilahî mesajlar Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadar belirli aralıklarla devam edegelmiştir. Vahiy, bir peygamberin ölümünden diğerinin gönderilmesine kadar kesintiye uğradığı gibi, herhangi bir peygamberin sağlığında dahi geçici olarak kesilmiştir. Daha doğrusu peygamberlik tarihi içinde ne peygamberlik bir zincirin halkaları gibi kesintisiz devam etmiş ne de herhangi bir peygambere gönderilen vahiyler aralıksız sürmüştür. Hem peygamberlerin gönderilmesinde hem de bir peygambere gelen vahiylerin indirilmesinde zaman zaman inkıtar vuku bulmuştur. Bu itibarla genel olarak islâmî literatürde peygamberlerin belirli aralıklarla gönderilmesine “nübüvvette fetret”, bir peygambere gönderilen vahiylerin kesintili olarak indirilmesine de “vahiyde fetret” denilmiştir.

Hz. Muhammed'e (s.a.v) gelen vahiyler bitevî değil, belirli aralıklarla ve esbab-ı nüzûl denilen çeşitli vesilelerle gönderilmiştir. Ona gönderilen vahiylerin genel indiriliş şekli bu şekilde cereyan etmiştir. Ancak İslâmî kaynaklarda daha ziyade Hz. Peygambere gelen ilahî vahyin başlangıcını teşkil eden 'Alak sûresinin ilk beş âyetinin nüzulünden itibaren Müddessir sûresinin ilk âyetlerinin indirilişine kadar süren ara devrede vahyin bir sûre kesilmesi olayına ve dolayısıyla bu ara döneme “fetretü'l-vahiy” denilmesi meşhur olmuştur¹. Söz konusu olayı ve vahyin geçici olarak kesildiği ara dönemi ifade etmek üzere “fetere'l-vahyu fetreten, inkata'a, ebta'a, teahhara, ihtebesa, lebise'l-vahyu” gibi ifadeler kullanılmış, bununla da vahyin belli bir süre inmemesi ve beklenildiği halde gelmemesi kastedilmiştir. Söz konusu olay ve döneme “inkıtâ-ı vahiy, betâet-i vahiy, taahhur-i vahiy” de denilmiştir².

Kaynaklarda hem vahiyde fetretin bir veya birden fazla mı vuku bulduğuna, söz konusu fetret veya fetretlerin hangi sûre ve sûrelerden sonra meydana geldiğine dair hem de bu kesintinin ne kadar sürdüğüne ilişkin rivâyetlerde farklı bilgiler bulunmaktadır. Vahiydeki kesintinin hangi sûreden sonra meydana geldiğine gelince, İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğuna göre ilk nazil olan sûre 'Alak (İkra) sûresidir

ve bu sûrenin ilk âyetlerinin indirilmesinden sonra vahiy bir süre kesilmiş, fetret-i vahiy vuku bulunmuştur. Buna, konuya ilişkin Hz. Aişe ile Ebû Musa el-Eş'arî'nin rivâyeti delil gösterilmiştir³. Buna mukabil bir başka rivâyette ise ilk nazil olan sûrenin Müddessir sûresi olduğu ve bu sûrenin nüzulünden sonra vahyin bir süre kesildiği bildirilmektedir. Ebû Seleme'nin rivâyeti buna delil gösterilmiştir. Bu rivâyet göre Ebû Seleme, Cabir b. Abdullah'a ilk nazil olan sûrenin hangisi olduğunu sormuş, Cabir de "el-Müddessir" demiş, Ebû Seleme "ama İkra' sûresinin olduğunu söylüyorlar" deyince, Cabir "ben size Resulullah'ın (s.a.v) anlattığını anlatıyorum" demiştir. Bu haberin devamında Cabir, vahyin bir müddet kesildiğinden söz ederek Hz. Peygamberi fetret-i vahiyden bahsederken işittiğini, Resulullah'ın "bir aralık yürüyorken yukarıdan bir ses işittim. Başımı kaldırıp bakınca Hîra'da bana gelen meleği yer ile gök arasını doldurmuş vaziyette bir kürsü üzerinde oturuyorken gördüm, ondan koktum, dönüp doğruca eve geldim ve "beni örtün, beni örtün" dedim. İşte o zaman Müddessir sûresinin ilk beş âyeti nazil oldu. Derken vahiy kızıştı ve peş peşe gelmeye başladı." söylediğini bildirmiştir⁴. Ne var ki Müddessir sûresinin ilk âyetlerinin ilk nazil olan âyetler olduğuna dair Cabir b. Abdullah'ın bu haberi, rivâyet açısından değil, muhteva itibarıyla zayıf bulunmuştur. Buna ilaveten ilk nazil sûrenin İkra' sûresi olduğunu kabul eden alimler Cabir'in rivâyetinin de kendilerini desteklediklerini ileri sürmüşlerdir. Zira bu rivâyette Meleğin daha önce geldiği açıkça anlaşılmaktadır ve Hz. Peygamber de onu bu yüzden tanıyabilmiştir. Şu halde bunun anlamı peygamberlik sıfatının kazanılabilmesi için "İkra' sûresi" ilk önce nazil olmuş, bu sûrenin akabinde vuku bulan fetret-i vahiyden sonra risalet ve ilk davet için de el-Müddessir sûresi nazil olmuş demektir⁵. Üstelik Vahidi'ye göre Cabir hadisi "el-Alak" sûresinin ilk nazil olan sûre olmasıyla çelişmemektedir. Zira Cabir'in söz konusu haberi onun kendi kanaatidir ve o Resulullah'tan hadisenin tamamını değil muhtemelen sonunu işitmiş, böylece Müddessir sûresinin ilk inen sûre olduğunu zannetmiştir⁶.

Vahyin kesintiye uğradığı 'Alak sûresinin ilk beş âyetini ile Müddessir sûresinin ilk âyetlerinin arasındaki söz konusu fetret dönemine ilişkin bazı haberlere göre Hz. Peygamber gerek vahyin kesilmesinin uzamasından gerekse Ebû Leheb'in karısının ve diğer bazı müşriklerin bundan dolayı kendisine sataşması sebebiyle kendisini uçurumdan aşağı atacak kadar derin, büyük bir üzüntüye kapılmış, bu niyetle dağ

başlarında dolaştığı her seferinde Cebrail kendisine görünerek Allah'ın resulü olduğu konusunda kendisini teskin etmiştir⁷. Mezkur fetretin uzun sürdüğünü kabul etmek, kaynaklarda fetret-i vahiy sırasında Hz. Peygamber'in son derece üzüldüğü ve bu nedenle defalarca dağ başlarına çıktığı ve her seferinde Cebrail'in kendisini Allah'ın elçisi olduğunu söyleyip teskin ettiği haberine uygun düşmektedir. Zira "kendini mahvetmek üzere her seferinde dağ başlarına çıktığında" ifadesi, bu hadisenin birden çok vuku bulduğunu ve bunun günlerle ifade edilebilecek kadar kısa zaman içinde olmadığını göstermektedir. Bunun yanı sıra fetret-i vahyin günlerle ifade edilebilecek kadar kısa sürdüğü kabul edildiğinde Hz. Peygamberin üstün kişiliğinin bu kadar kısa zamanda mutlak bir yeise kapılabildiğini kabul etmek demektir. Halbuki Resulullah'ın Allah tarafından korunmuş üstün kişiliği bunun böyle olmasının doğru olmayacağını gösterir.

İlk inen 'Alak sûresinden sonra vuku bulan vahiydeki fetretin ne kadar sürdüğü konusunda da kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Hadis kaynaklarında 'Alak sûresinden sonra vahiyde fetretin vuku bulduğu açıkça bildirilse bile bunun ne kadar sürdüğü konusunda her hangi bir açıklama bulunmamaktadır⁸. Söz konusu sûreye ilişkin haberler daha ziyade tefsirlerde ilgili sûrelerin sebebi nüzulüne ilişkin haberler rivâyet edilirken zikredilmiştir. Buna göre 'Alak sûresinin nüzulünden sonra vahiyde fetretin vuku bulduğuna ilişkin rivâyetler asgari oniki gün ile azami üç sene arasında değişmektedir. Meselâ İbn Cüreyc'e göre oniki veya yirmibeş gün, Ferrâ (ö.207/823) ve Kelbî'ye (ö.146/763) göre onbeş gün, İbn Abbas (ö.68/687), Süddî ve Mukâtil'e (ö.150/767) göre kırk gün veya gece, İbn Abbas'tan gelen bir başka rivâyete göre ise yirmibeş gündür⁹. İbn İshak'a (ö.230/845) göre fetret-i vahiy üç yıl¹⁰, diğer bazılarına göre ise yaklaşık iki veya iki buçuk sene sürmüştür¹¹. Zemahşerî (ö.538/1144) kesin bir tarih vermemekle birlikte "vahiy peygamberden günlerce teahhur etti" diyerek vahiydeki kesilmenin günlerle ifade edilebilecek kadar az sürdüğünü benimsemiş olmaktadır¹². Muhammed Hamidullah da ilk vahiyden sonra vuku bulan fetret-i vahyin iki veya üç yıl sürdüğü kanaatindedir¹³.

Kaynaklarda Duhâ sûresinin indirilmesinden önce de vahiyde fetretin vuku bulduğu bildirilmiştir¹⁴. Söz konusu sûreden önce vahyin kesilmesinin sebebi ve sûrenin sebep-i nüzülü hakkında farklı rivâyetler bulunmaktadır. Bu rivâyetlerin birine göre Cündüb, Hz. Peygamber ile birlikte bir mağarada iken veya birlikte yürüyorlar

iken Resulullah'ın parmağına bir taş isabet etmiş, Hz. Peygamberin parmağı kanamış ve Resulullah "Sen ancak bir parmaksın ki kanadın. Ve Allah yolundadır bütünü çatığın" tarzında bir şiir inşad etmiştir. Bu olaydan sonra ise Cebrail bir müddet gelmemiştir. Bunun üzerine müşrikler, "Muhammed terk edildi" veya "Allah onu unutup terk etti" demeye başlamışlardı. Bunun akabinde Allah Duhâ sûresini indirmiştir¹⁵. Ne var ki, söz konusu olay ve şiir, Buhârî ve Müslim'de zikredilmekle birlikte bu olaydan sonra Duhâ sûresinin nazil olduğuna dair her hangi bir bilgi mevcut değildir¹⁶. Keza Müslim'in bir başka rivâyetinde ise parmağın kanaması ve şiir olayı zikredilmeksizin sadece Cebrail'in bir müddet geciktiği ve bunun üzerine müşriklerin "Muhammed artık terk edildi" demeye başladıkları ve bu vesile ile Duhâ sûresinin indirildiği belirtilmektedir¹⁷. Bir başka rivâyete göre Hz. Peygamber bir ara üzüлüp kederlenmiş, rahatsızlanmış, iki üç gece kalkamamış, bir kadın gelerek "Ey Muhammed, sanırım ki şeytanın seni terk etmiş, görüyorum ki iki-üç gecedir sana yaklaşmadı" demiş, bunun üzerine Allah Duhâ sûresinin ilk âyetlerini indirmiştir¹⁸. Diğer bir rivâyete göre Tebbet sûresi nazil olunca Ebû Leheb'in karısı Ümmü Cemil'e "Muhammed seni hicvetti" demişler, o da Hz. Peygamberin yanına gelerek "beni niye hicvettin" diye sormuş, Resulullah da "seni ben değil Allah hicvetti" demiş, kadın "peki sen beni hiç odun taşırken veya boynumda bükülmüş iple gördün mü?" deyip gitmiş. Kadının bu sözleri üzerine Resulullah vahyin gelmesini beklemiş fakat vahiy gelmemiştir. Derken o kadın tekrar gelerek "sahibini göremiyorum her halde seni terk edip darılmış" demiş, bunun üzerine Duhâ sûresi nazil olmuştur¹⁹. İlgili rivâyetlerin bir kısmında ise Resulullah'ın parmağının kanaması üzerine şiir söylemesi olayı ile Hz. Peygamberin rahatsızlanıp iki-üç gece kalkamaması ve o sırada bir kadının gelerek "şeytanını göremiyorum her halde seni terk etmiş olmalı. İki ya da üç gecedir onu senin yanında göremiyorum" dediği ve bunun üzerine Duhâ sûresinin indirildiği haberi sırasıyla birbirleriyle ilişkilendirilerek zikredilmiştir²⁰. İbn Kesir tam burada "Resulullah'ın mezkur sözü Sahihayn'da sabittir, fakat burada garip olan Cündüb'ün Hz. Peygamberin parmağının kanamasını, gece namazını terk ve bu sûrenin inmesi için sebep yapmasıdır" diyerek bu konudaki habere karşı endişesini dile getirmiştir. Duhâ suresiyle ilgili rivâyetlerin bir diğeri de Resulullah'ın hizmetçisi Havle'nin rivâyet ettiği haberdir. Bu habere göre bir köpek yavrusu Hz. Peygamberin sedirinin altına girip orada ölmüş, kimsenin haberi olmamış. O sırada Resulullah'a dört gün vahiy gelmemiş, Hz. Peygamber "Ey Havle, Resulullah'ın odasında

ne oldu ki bana Cibrîl gelmiyor?” diyerek bunun sebebini Havle’ye sorup dışarı çıkmış, Havle de evi temizlemeye başlamış o sırada ölü köpek yavrusunu bularak dışarı atmış. Dahâ sonra Hz. Peygamber titreyerek gelerek “Ey Havle beni ört” buyurmuş, o zaman Duhâ sûresinin ilk âyetleri indirilmiştir²¹. İlgili rivâyetlerden bir diğere göre bir aralık Cebrail gelmekte gecikmiş (betâet), Hz. Peygamber telaşa kapılıp ciddi biçimde üzülmüş, Hz. Hatice’ye dert yanmış, Hz. Hatice de “senin üzüntünü görünce Rabbin sana darılıp terk etti” demiş, bunun üzerine söz konusu sûre indirilmiştir²². Duhâ sûresinden önce vahyin bir müddet kesilmesine ve bu sûrenin sebeb-i nüzulüne ilişkin haberlerden sonuncusuna göre Hz. Peygambere Zülkarneyn, Ashab-ı Kehf ve ruh hakkında sormuşlar, o da “inşaallah” demeden bir gün sonra onlara cevap vereceğini vadetmiş, fakat vahiy bir müddet gelmemişti. Bunun üzerine müşrikler ileri geri konuşmaya başlamış, Hz. Peygamber de buna çok üzülmişti. Daha sonra Duhâ sûresi nazil olmakla birlikte aynı zamanda Kehf sûresinin (18/23) âyeti de indirilmiş, sonra da sorulara ilişkin cevaplar gelmiştir²³.

Ebû Musa el-Eş’arî’den (ö.44/664) rivâyet edilen bir habere göre Müddesir sûresinin ilk âyetlerinden sonra Duhâ sûresinin ilk âyetleri nazil olmuştur²⁴. Bazı alimlere göre ise fetret-i vahiyden sonra inen ilk âyetler, Müddesir sûresinin ilk âyetleri değil Duhâ sûresinin ilk âyetleridir. Ancak İbn Kesir’e göre bu hatalıdır. Nitekim Buharî ve Müslim’de Müddesir sûresinin sebeb-i nüzulüne ilişkin zikredilen haber bunu reddetmektedir. Duhâ sûresi ise, başka bir fetret-i vahiyden sonra nazil olmuştur²⁵. Muhammed Hamidullah ilk inen el-‘Alak sûresinin akabinde vuku bulan vahiy kesintisinin uzun sürmesi üzerine Hz. Peygamberin çok üzüldüğünü, canına kıymak üzere dağ başlarına çıktığını fakat her seferinde Cebrail kendisine görünerek kendisini teskin ve teselli ettiğini, durum böyle devam ederken bazı müşriklerin Allah’ın kendisini terk ettiğini söyleyerek ona sataşmaya başladığını, bunun üzerine Allah Teala’nın Duhâ sûresini indirmiş olduğunu belirterek ‘Alak sûresinden sonra ki ilk fetret-i vahiyden sonra ilk inen sûrenin Duha sûresi olduğunu kabul etmiştir. Ona göre bundan sonra da Müddesir sûresi inmiştir²⁶.

Bütün bunlara göre hangi sebepten olursa olsun Duhâ sûresinin indirilmesinden önce de bir müddet vahiyde fetret meydana gelmiştir. Böyle olmakla birlikte bu kesintinin ne kadar sürdüğü kesinlik kazanmamıştır. Havle’nin rivâyetine göre bu kesinti dört gün sürmüştür. Kurtubî’ye göre onbeş gün kadardır²⁷. Bunun yanı sıra

söz konusu kesintinin oniki gün, onbeş gün, yirmibeş gün ve kırk gün veya kırk gece olduğu şeklinde çeşitli rivâyetlerde bulunmaktadır²⁸. Buraya kadarki incelemelerden anlaşıldığına göre fetret-i vahyin ne kadar sürdüğüne ilişkin çeşitli haberler, ilk nazil olan ‘Alak sûresi ile Müddesir sûresinin ilk âyetlerinin sebeb-i nüzullerine dair zikredilen haberler ve buna ilaveten fetret-i vahiyden sonra ilk inen sûrenin Müddesir mi yoksa Duhâ sûresi mi olduğuna dair farklı rivâyetlerin bulunmasından kaynaklanmaktadır. Müddesir ile Duhâ sûrelerinin indirilmesinden önce de vahiyde fetret olduğu halde iki ayrı olay olan bu iki fetret aynı zannedilmiş veya fetret-i vahiyden ilk kez bahsedilirken Duhâ sûresinden önce de vuku bulan fetretten ayırım gözetmeksizin dolayısıyla bahsedilmiştir. Zira yukarıda görüldüğü üzere “Duhâ” sûresinin nüzulünden önce de bir müddet vahiy kesilmiş ve Hz. Peygamber üzüntü ve sıkıntıya maruz kalmıştır.

Netice olarak islâmî kaynaklarda vahiyde fetretin vuku bulduğunu bildiren rivâyetler arasında ‘Alak, Müddesir ve Duhâ sûrelerinin nüzul sebeplerine ilişkin haberlerde çelişkili olan ve bir değil birden fazla fetret-i vahyin vuku bulduğunu gösteren bilgiler bulunmaktadır. Müfessir ve tarihçiler söz konusu sûrelerin nüzul sebeplerini ilk kez vuku bulan fetret-i vahiyle ilişkilendirerek veya bu esnada söz arasında zikretmişler, bu sebeple de ilk vahiydeki fetretin süresi hakkında çelişkili rivâyetler ortaya çıkmıştır. Halbuki vahiydeki fetretin süresini bildiren ifadeler sadece bir tane ve ilk vahiydeki ile ilgili değil, aksine ilk vuku bulandan başka bilahare meydana gelen vahiy fetretlerinin süreleriyle ilgilidir. Binaenaleyh vahiyde fetret, sadece ‘Alak sûresinin indirilmesinden sonra değil, bilahare ilk inkıta kadar uzun süreli olmasa bile çeşitli vesilelerle bir çok kereler kesintiye uğramıştır. Söz konusu sûrelerin nüzul sebepleri bunu açıkça göstermektedir. Buna göre ‘Alak sûresinden sonra olduğu gibi, Duhâ sûresinin indirilmesinden önce, Hz. Peygambere Zülkarneyn, Ashâb-ı Kehf ve ruh hakkında sorulduğunda “inşaaallah” demeksizin yarın cevaplamak üzere söz verdiğinde de vahiy belli bir müddet gecikmiş ve fetrete uğramıştır.

Vahiydeki fetretin bir çok kereler vuku bulduğuna dair en çarpıcı örneklerden diğer ikisi İfk hadisesi ve Tebük seferi dolayısıyla yaşanmıştır. İfk hadisesi dolayısıyla vahiy, başta Hz. Peygamber ve Hz. Aişe olmak üzere bütün müslümanlar tarafından şiddetle arzu edilmesine rağmen bir ay gelmemiştir²⁹. Hz. Peygamber Tebük seferine mazeretsiz olarak katılmayan Ka’b b. Malik ve arkadaşlarının affedilip edilmeye-

ceğine dair her hangi bir karar vermemiş, vahiy beklemiş, fakat vahiy inkıtaya uğramış tam elli gün sonra onların günahlarının bağışlandığına dair âyetler nazil olmuştur³⁰. Bu itibarla fetret-i vahiyden değil feterât-ı vahiyden bahsetmek daha doğrudur. Bütün bunlara ilaveten vahyin yirmi küsur yıl süren indiriliş serencamı onun bi-teviye kesintisiz indirilmediğini, vahiyde fetretlerin istisnai bir durum olmayıp vahyin tabii seyirinin böyle olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak ilk vahyin, Hz. Peygamberde büyük bir heyecan uyandırması, onun tarafından devam etmesi arzu ile beklendiği halde gelmemesi, bu yüzden büyük bir teessüre kapılması, özellikle ‘Alak sûresinin ilk âyetleri ile Müddesir sûresinin ilk âyetlerinin indirilişine kadar süren zaman diliminde vahyin ilk kez kesintiye uğraması olayı, bu ara devreye “fetret-i vahiy” denilmesine yol açmış ve “fetret-i vahiy” denilince de bu hadisenin anlaşılması meşhur olmuştur.

Dipnotlar

- ¹ İbn İshak, es-Sîre, s. 115-116; İbn Hişâm, es-Sîre, s. 156-157; 249-256; Buhârî, “Bed’u’l-halk”, 7; “Edeb”, 118; “Tefsîr”, 74/4-5; 96/1; “Ta’bir”, 1; “Bed’u’l-vahiy”, 3; Müslim, “İman”, 255-256; Tirmizî, “Tefsîr”, 74/1; Ahmet b. Hanbel, Müsned, III, 325, 377; VI, 233; İbnü’l-Esir, el-Kâmil fi’t-târîh, II, 50.
- ² İbn İshak, es-Sîre, s.116; Zemahşerî, el-Keşşâf, IV, 219; Fahreddin er-Râzî, Mefâtihu’l-gayb, XXXI, 209; Zebîdî, Tecrid-i sarîh, I, 13; IV, 37.
- ³ Buhârî, “Bed’u’l-vahiy”, 2-3; “Tefsîr”, 96/1; Müslim, “İman”, 252; Ahmed b. Hanbel, Müsned, VI, 223, 233; Vahidî, Esbûbu’n-nüzûl, s.5-6; Zemahşerî, a.g.e., IV, 156, 223, Kurtubî, el-Câmi’ li-ahkâmî’l-Kur’an, XX, 118; İbn Kesîr, el-Bidâye ve’n-nihâye, III, 3-14; a.mlf., Tefsîr, IV, 440.
- ⁴ Buhârî, “Bed’u’l-vahiy”, 3; “Tefsîr”, 96/1; 74/1, 3, 4-5; Müslim, “İman”, 255-256; Tirmizî, “Tefsîr”, 74/1; Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 306, 325; Vâhidî, a.g.e., s.7.
- ⁵ İbn Kesîr, el-Bidâye, III, 16-17; Elmahlî, Hak Dini Kur’an Dili, VIII, 5943-5944.
- ⁶ Vâhidî, a.g.e., s.7-8.
- ⁷ Buhârî, “Ta’bir”, 1; Ahmed b. Hanbel, a.g.e., VI, 233; İbnü’l-Esir, a.g.e., II, 50-51; İbn Kesîr, es-Siretün-nebeviyye, I, 386.

- ⁸ Buharî, "Bed'u'l-halk", 7; "Bed'u'l-vahiy", 3; "Edeb", 118; "Tefsîr", 74/4-5; 96/1; "Ta'bir", 1; Müslim, "İman", 255-256; Ahmed b. Hanbel, a.g.e., III, 325, 377; VI, 233.
- ⁹ Fahreddin er-Râzî, a.g.e., XXXI, 209-210; Zebîdî, Tecrîd-i sarîh, I, 13; IV, 37.
- ¹⁰ Mahmud Esad, Târih-i Dini İslâm, s. 406.
- ¹¹ İbn Kesîr, el-Bidâye, III, 17.
- ¹² Zemahşerî, a.g.e., IV, 219.
- ¹³ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, I, 89-90.
- ¹⁴ İbn İshak, es-Sîre, s. 115.
- ¹⁵ Tirmizî, Tefsîr", 93/1; Fahreddin er-Râzî, Mefâtihu'l-gayb, XXXI, 209.
- ¹⁶ Buharî, "Edeb", 90; "Cihad", 9; Müslim, "Cihad", 112-113.
- ¹⁷ Müslim, "Cihad", 114.
- ¹⁸ Buharî, "Fezâilu'l-Kur'an", 1; "Tefsîr", 93/1-2; "Tehecçüd", 4; Müslim, "Cihad", 115; Vahidî, Esbâbü'n-nüzûl, s. 302; Zemahşerî, el-Keşşâf, IV, 219; Kurtubî, el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an, XX, 92.
- ¹⁹ Fahreddin er-Râzî, Mefâtihu'l-gayb, XXXI, 209-210; Elmahlî, a.g.e., VIII, 5883-5884.
- ²⁰ Kurtubî, a.g.e., XX, 92-93; İbn Kesîr, Tefsîr, IV, 522.
- ²¹ Vahidî, a.g.e., 302; Kurtubî, a.g.e., XX, 93; Elmahlî, a.g.e., VIII, 5885.
- ²² İbn İshak, a.g.e., s. 116; Vahidî, a.g.e., s. 302.
- ²³ Zemahşerî, el-Keşşâf, II, 386; Fahreddin er-Râzî, ta.g.e., XXI, 108; XXXI, 210.
- ²⁴ Kurtubî, a.g.e., XX, 118.
- ²⁵ İbn Kesîr, el-Bidâye, III, 17; a.mlf., Tefsîr, IV, 440.
- ²⁶ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, I, 90-91.
- ²⁷ Kurtubî, a.g.e., X, 385.
- ²⁸ Kurtubî, a.g.e., XX, 92.
- ²⁹ bk. en-Nûr 24/11-12; Buharî, "Meğâzî", 34; "Şehâdet", 15; "Tefsîr", 24/6; "Tevhid", 35; Müslim, "Tevbe", 56; Tirmizî, "Tefsîr", 24/4; Ahmed b. Hanbel, Müsned, VI, 194, 197; Vahidî, Esbâbü'n-nüzûl, s.216; Fahreddin er-Râzî, a.g.e., XXIII, 176.
- ³⁰ bk. et-Tevbe 9/117-118; Buharî, "Meğâzî", 79; "Ahkam", 53; "Cihad", 103; "Menâkıb", 23; "Menâkıbü'l-ensâr", 43; "Tefsîr", 9/14, 18-19; Müslim, "Tevbe", 53; "Cihad", 144; Tirmizî, "Tefsîr", 9/17; Nesâî, "Mesâcid", 38; Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 456-459.

Bibliyoğrafya

1. Ahmet b. Hanbel, Mûsned, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992.
2. Buhârî, Sahih, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992.
3. Fahreddin er-Râzî, Mecâtîhu'l-gayb, I-XXXIII, Tahran, ts.
4. İbn Hişam, es-Sîre, nşr. Muhammed Hamidullah, Hayra Hizmet Vakfı, Konya, 1981.
5. İbn İshak, es-Sîre, nşr. Muhammed Hamidullah, Hayra Hizmet Vakfı, Konya, 1981.
6. İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye, Beyrut, 1977.
7. İbn Kesîr, es-Sîretü'n-nebeviyye, nşr. Mustafa Abdülvahid, I-IV, Beyrut, 1391/1971.
8. İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm, I-IV, Beyrut, 1982.
9. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-tarih, Beyrut, 1399/1979.
10. Kurtubî, el-Câmi' li-ahikâmi'l-Kur'an, nşr. Ebu İshak İbrahim Atfeş, I-XX, Beyrut 1960.
11. Mahmud Esad, Târih-i Dîni İslâm, sad. Ahmed Lütfi Kazancı, Osman Kazancı, İst. 1983.
12. Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, I-IX, İst. 1935.
13. Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, trc. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1980.
14. Müslim, Sahih, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992.
15. Tirmizî, Sünen, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992.
16. Vahidî, Esbâbü'n-nüzûl, Kahire, 1388/1968.
17. Zebdî, Sahîhi Buhârî Muhtasarı Tecrid-i sarîh, trc. Kamil Miras, I-XIII, DİB.Yay., Ankara 1968.
18. Zemahşerî, el-Keşşâf, I-IV, Darü'l-Me'arif, Beyrut, ts.